

УДК 65.012.124 (045)

ПРОБЛЕМА РОЛЬОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КОМУНІКАНТІВ У СУЧАСНИХ ДИСКУРСИВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Т.А. Пастернак, канд. філол. наук (Київ)

У статті висвітлюється проблема рольової диференціації комунікантів в інституційних та неінституційних дискурсах. Здійснюється порівняльний аналіз конструктивістської та конверсаційно-аналітичної теорій комунікативних ролей в ракурсі дискурсивних досліджень.

Ключові слова: дискурс, комунікативна роль, рольова категорія, теорія ролей.

Пастернак Т.А. Проблема ролевой дифференциации коммуникантов в современных дискурсивных исследованиях. В статье рассматривается проблема ролевой дифференциации коммуникантов в институциональных и неинституциональных дискурсах. Проводится сравнительный анализ конструктивистской и конверсационно-аналитической теорий коммуникативных ролей в ракурсе дискурсивных исследований.

Ключевые слова: дискурс, коммуникативная роль, ролевая категория, теория ролей.

Pasternak T.A. The problem of role positioning of communicants in modern discursive studies. The article deals with the problem of communicative roles of interactants both in institutional and non-institutional discourses. The comparative analysis of constructive and analytical-conversational theories of communicative roles in discourse studies is carried out.

Key words: communicative role, discourse, role category, role theory.

У сучасній лінгвістиці проблему рольової диференціації комунікантів висвітлювали такі дослідники, як С. Волкер, В.І. Карасик, Ю.Н. Караулов, Н.К. Кравченко, В.В. Красних, Т.В. Радзієвська, К.Ф. Седов, Г. Сакс, І.П. Тарасова, Дж. Херігедж, Є. Щеглов та інші. Однак, попри численні наукові праці, відсутній порівняльний аналіз існуючих підходів та теорій комунікативних ролей в інституційних та неінституційних дискурсах. Актуальність зазначеної тематики визначається тим, що рольовий аналіз комунікативних суб'єктів дає можливість передбачити варіанти людської поведінки у процесі інтеракції та визначити ключові особистісні та професійні характеристики інтерактантів. Об'єкт аналізу – дослідження сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, що займалися проблемою рольової диференціації. Предмет дослідження – комунікативні ролі учасників дискурсу, рольове позиювання, механізми розподіл

ролей. Мета статті – проаналізувати та порівняти існуючі підходи та теорії комунікативних ролей, визначивши поняття *комунікативної ролі*.

Основоположниками теорії ролей вважаються американський соціальний психолог Дж. Мід та антрополог Р. Лінтон, що зосереджували свої дослідження на вивченні міжособистісної взаємодії індивідів, в результаті якої породжувалися та закріплювалися, а згодом повторювалися соціальні ролі як очікувані моделі поведінки. У подальших дослідженнях соціально-комунікативні ролі розглядалися у трьох аспектах [12]:

1) суспільному (роль як система загальних уявлень та очікувань стосовно поведінки людини, що має певний соціальний статус та займає певне положення, по відношенню до людей з іншими соціальними статусами);

2) особистісно-орієнтованому (роль як система певних специфічних очікувань по відношенню

до власної особи з боку людини, що займає певне становище / статус у суспільстві й представляє власну поведінку у взаємодії з іншими людьми);

3) інтерактивному (роль як прояв поведінки, в тому числі комунікативної, людини, що займає певне становище / статус у суспільстві).

Зазначені соціологічні характеристики ролі відображені у лінгвістичній концепції комунікативної особистості, яка „розщеплюється” на різноманітні іпостасі для реалізації комунікативних ролей [7]. О.В. Тарасова зазначає, що комунікативна особистість проявляється на трьох рівнях, котрі відповідають основним комунікативним контекстам: мікроконтексту міжособистісного спілкування, соціокультурному контексту і метаконтексту концептуальної системи, що відображає бачення світу, яке склалося в суспільстві, до якого належить співрозмовник [8]. Роль розглядається сучасною лінгвістикою як система комунікативних проявів індивіда, для якої характерні „шаблонність” взаємних прав і обов’язків, рольове „очікування”, „фіксованість” комунікативної поведінки, обумовленість соціальними характеристиками: соціальним статусом, віковим, гендерним та іншими чинниками. На думку деяких вчених, соціальний статус комунікантів служить однією з центральних дискурсивних категорій, оскільки „комунікант нерідко бере участь у спілкуванні не як глобальна особистість, а як параметризована, що виділяє одну зі своїх соціальних ролей або домінуючу серед інших” [5, с. 166].

Серед найтипівіших характеристик рольової взаємодії дослідники виокремлюють певні типи відносин у комунікативній парі „адресант – адресат”, а саме:

а) асиметричні взаємовідносини (роль першого інтерактанта є домінантною по відношенню до ролі другого інтерактанта; роль одного з інтерактантів є субординаційною);

б) симетричні рольові позиції (ролі обох учасників інтеракції є рівноправними) [3].

Рівноправність комунікативних ролей учасників спілкування визначається відсутністю залежності між ними. Комунікативна роль одного з учасників

спілкування є домінантною у тому випадку, якщо від нього якимось чином залежить другий інтерактант. В інституційному дискурсі спостерігається асиметричність ролей учасників, де статусна роль представника інституту вища за соціальну роль його співрозмовника. У випадку спілкування між двома рівностатусними представниками однієї або різних інституцій можливе рівноправне рольове позиювання.

Дослідження рольової диференціації враховує також інші чинники, серед яких Є.Ф. Тарасов виділяє типи рольової комунікації, а саме [9]:

- за ознакою визначеності, фіксованості рольової структури: ролі нормовані (спілкування командира і підлеглого йому солдата) і ненормовані (спілкування пересічних громадян на вулиці);
- за ознакою дотримання / недотримання соціальних (етичних) норм: ролі, санкціоновані суспільством (спілкування продавця й покупця в магазині), та несанкціоновані („бесіда” грабіжника з жертвою пограбування);
- за ознакою типовості для певного суспільства: ролі стандартні (спілкування лікаря з пацієнтом) і нестандартні (повчання дорослих підлітком).

У ракурсі сучасної лінгвістичної теорії комунікативних ролей існує два основних підходи до вивчення комунікантів / їх ролей в інтеракціях: традиційний та конверсаційно-аналітичний (етнометодологічний). Традиційний підхід є за своєю сутністю перформативним, конструктивістським (з вектором аналізу від макродискурсивних категорій до їх втіленнях у локальних інтеракціях). Згідно з цим підходом соціальна роль комуніканта впливає з його більш-менш постійного статусу, визначаючи тип комунікативної поведінки у конкретному спілкуванні з урахуванням очікувань суспільства відносно людини, яка має відповідну соціальну функцію. Це більш або менш фіксовані стандарти поведінки і діяльності, що актуалізують взаємозв’язок соціальних характеристик особистості і її мови. Іншими словами людина „виконує” (performs) роль у відповідності до певного набору своїх соціальних характеристик, що визначаються її соціальним статусом.

Згідно з традиційним підходом комунікативні ролі поділяються на статусні, позиційні та ситуаційні. Статусна роль комуніканта визначає його відносно постійний статус, який він має від народження як належність до певної статі, віросповідання, етносу: українець / українка, католик / католичка, жінка / чоловік. Позиційна роль є зовнішньо обумовленою та набутою завдяки особистим зусиллям і відповідає місцю людини в суспільстві (професії, соціальному статусу: лікар, голова сільради, волонтер). Ситуаційна роль є варіативною і залежить від конкретної ситуації: покупець, пасажир, підлеглий, друг, жертва тощо [6, с. 167]. Ситуаційні ролі поділяються на специфічні та дифузні (особистісні). Умовою „програвання” специфічних ролей є певні зовнішні умови, в межах яких відбувається засвоєння правил спілкування: пасажир, глядач, відвідувач музею та інші. Дифузні ролі визначаються ціннісними / моральними орієнтаціями особистості: друг, ворог, порядна людина та інші. В межах таких ролей формуються ціннісні орієнтації, засвоюються моральні цінності суспільства.

Нечіткість традиційної класифікації і, відповідно, складність відмежування її компонентів, полягає, на наш погляд, у тому, що згідно з існуючими дефініціями статусу як стійкого положення у соціальній системі, набутого від народження або в результаті власних зусиль [1, с. 168–169], будь-яку роль можна вважати статусною. Наприклад, позиційна роль „вчителя” або ситуаційна роль „покупця” є статусними, оскільки реалізують соціальне положення комунікантів, набуте в результаті особистої або кооперованої діяльності. Крім того, будь-яка особистість є носієм кількох, іноді взаємопротилежних або споріднених статусів, оскільки є членом різних груп, об’єднань чи інститутів, в яких займає певні позиції.

Іншим „слабким” місцем традиційного підходу є, на нашу думку, те, що аналізуючи ролі інтерактантів, дослідник априорі враховує їх соціальні / постійні характеристики і прогнозує ролі, які можуть ними виконуватися, ґрунтуючись на власних знаннях і уявленнях про характеристики соціальних категорій і вбачаючи їх в інтеракціях.

Обмеженість традиційної класифікації у зазначеному аспекті намагається подолати відомий російський дослідник В.І. Карасик, який у своїй моделі мовної особистості підкреслює статусну сутність будь-якої ролі. З позиції соціально-статусного моделювання комунікативної особистості він протиставляє стабільні і варіативні (статусні і статусно-рольові) характеристики суб’єктів. До статусних (стабільних) він відносить біологічні та соціальні характеристики, до статусно-рольових (варіативних) – позиційні, емоційні та ситуативні ознаки (наприклад, людина, що наказує; схвильована; відповідає на допиті і т. д.). Варіативні характеристики він розуміє як уточнення постійних статусних характеристик. Людина певної статі та віку, певного освітнього та майнового рівня, що належить до певної етнокультурної та соціальної групи, з якою вона себе асоціює, поводитиметься в різних конкретних ситуаціях відповідно до стереотипів поведінки, притаманних їй як носію постійних статусних характеристик. Однак у реальному спілкуванні особистісно-індивідуальне та статусно-представницьке нерозривно пов’язані: пасажир, покупець, пацієнт, пішоход на вулиці реалізують себе в названих ролях, мимовільно виявляючи як особистісні, так і статусно-рольові характеристики у спілкуванні з іншими людьми [2, с. 12].

Схожу класифікацію ролей пропонує Л.П. Крисін, виокремлюючи постійні або довготривалі й ситуативні ролі. Зокрема, дослідник зауважує, що перша група ролей обумовлена незмінними характеристиками людини (вік, стать, положення в родині, професія, рівень освіченості), друга – характеристиками конкретної ситуації спілкування (ролі пацієнта, пасажирів тощо). У цьому відношенні Л.П. Крисін розглядає „класифікаційні” ознаки, що відображають постійні мовленнєві характеристики тієї чи іншої ролі: „говорить, як вчитель”, „облиш свій прокурорський тон”, „кричить, як базарна баба” та ін. [4, с. 134]. Слід зазначити, що рольова типологія Л.П. Крисіна є варіантом традиційного підходу до розподілу ролей на статусні, позиційні і ситуативні – з тією різницею, що перші

дві групи узагальнені в одну категорію за критерієм „постійності” (статусні ролі) й „довготривалості” (позиційні).

На відміну від традиційного, конверсаційно-аналітичний підхід (Г. Сакс, Н. Фейрклау, Дж. Херітедж, Є. Щеглов), орієнтований на мікроаналіз ролей у дискурсивному оточенні. Конверсаційних аналітиків цікавить не стільки те, як саме виконується роль, скільки те, яким чином її реалізація, обумовлює саму інтеракцію і мовленнєві кроки інтерактантів. Дослідження зосереджені на самих учасниках інтеракції, тобто на тому, які ролі вони обирають для реалізації певних цілей, які ролі підтримуються ними, а які відхиляються / спростовуються як нерелевантні для даного моменту мовленнєвого обміну. Зазначений підхід узгоджується з ідеєю Є. Гофмана про те, що в реальному спілкуванні, в тому числі інституційному, розвиток факторів особистісної взаємодії, що постійно змінюються залежно від конкретної ситуації / ходу в інтеракції, визначає свідомий чи несвідомий вибір інтерактантами тієї чи іншої комунікативної стратегії чи тактики, а також манери спілкування [10]. Тобто, вибір комунікативних ролей учасниками інституційного дискурсу буде визначатися не лише їх інституційним статусом, заданим ситуацією спілкування, а й конкретними ходами інтерактантів, що переслідують локальні інтеракційні цілі. Зазначені цілі можуть виникати в процесі інтеракції і стосуватися різноманітних сфер інтересів особистості, відповідно, вони не можуть бути наперед запланованими і очікуваними. В межах конверсаційно-аналітичного підходу Г. Саксом розроблена концепція аналізу рольових категорій, згідно з якою виділяються три групи (або категорії) ролей: категоріальні, оперативні та споріднені / родинні або реляційні ролі.

Категоріальні ролі визначають приналежність комуніканта до певної соціокультурної групи і асоціюються з постійними характеристиками „узагальнених” комунікативних особистостей: „демократ” (людина з прогресивними ідеями та поглядами на життя та суспільство; представник політичної партії, що захищає та проповідує демократичні цінності), „підліток” (молода особа віком від 13 до 19 років).

Оперативні ролі виникають та змінюються в процесі інтеракції і є менш стабільними та регулярними, виконуючи проміжну функцію (тобто, умовно кажучи, оперативні ролі визначають мовленнєві кроки інтерактантів, а категоріальні – формально-змістовні характеристики інтеракції в цілому). Споріднені ролі вказують на відносини рідних або близьких людей: „мати – дочка”, „друг – друг”, „чоловік – дружина” [11].

Розподіл учасників інтеракції на певні категорії відбувається за принципом „категорії членства” (*membership categorization*), описаним Г. Саксом. Кожна рольова категорія містить певний набір категоріально пов’язаних дій і характеристик, що асоціюються з діями, ознаками та мотивами суб’єктів-членів категорії, в тому числі із сценаріями комунікативної поведінки. Наприклад, існують конвенційні очікування стосовно стандартних дій учасників працевлаштування: кандидат подає на розгляд своє резюме, працівник відділу кадрів його аналізує. Нормальна поведінка, що очікується від кандидата на співбесіду, включає: ввічливе, „слухняне” поводження з інтерв’юером, обов’язкові відповіді на поставлені запитання. Навпаки, непристойна поведінка та відмова відповідати на запитання на співбесіду при прийомі на роботу буде вважатися „не пов’язаною з категорією” і підлягати поясненню. Таким чином, самі категорії є носіями інференційного знання для інтерпретації комунікативної поведінки мовців. Так, якщо один з учасників інтеракції пропонує себе у категорії „торговця”, то від нього будуть очікувати такі комунікативні кроки, як „пропозиція”, „торг”, „оцінювання”, „реклама” та інші дії, пов’язані з купівлею та продажем. Водночас, відсутність схожого сценарію комунікативної поведінки буде вважатися комунікативним збоєм та потребувати пояснення, що міститься у мовленнєвих кроках інтерактантів, спрямовуючи напрям подальшої розмови.

Отже, механізм категорії членства Г. Сакса дає змогу обґрунтувати один з основних принципів етнометодології, який полягає у тому, що спонтанне діалогічне мовлення є жорстко впорядкованим,

а рольова категоризація членів інтеракції обумовлює її розвиток у певних напрямках.

Порівнюючи типологію комунікативних ролей Г. Сакса з традиційною класифікацією, ми можемо відзначити, що категоріальні ролі можуть поєднувати характеристики всіх трьох рольових груп (статусних, позиційних та ситуаційних). Важливим є не стільки приналежність до певного типу, яка є досить умовною, а функція рольової категорії у конкретній інтеракції (як суб'єкт співвідноситься з категорією і яким чином таке співвідношення підтримується, спростовується іншими інтерактантами або активує інші ролі).

Враховуючи вищезазначені параметри та чинники, під *комунікативною роллю* ми розуміємо складну прагмалінгвістичну категорію, обумовлену соціальними (соціальний статус, тип соціальних відносин), культурними (традиції), особистими (вік, стать) чинниками, відповідними когнітивними складниками, зустрічною роллю і взаємним позиціюванням із спільними рольовими очікуваннями з огляду на конкретну комунікативну ситуацію і тип комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика [Электронный ресурс] / Р. Барт. – М. : Прогресс,

1994. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm#_Точ34617037 2. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с. 3. Крысин Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих / Л.П. Крысин. // Социально-лингвистические исследования. – М. : Наука, 1977. – С. 42–51. 4. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л.П. Крысин. – М. : Наука, 1989. – 186 с. 5. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с. 6. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – 336 с. 7. Степанов Ю.С. В поисках прагматики: проблема субъекта / Ю.С. Степанов // Известия АН СССР, 1981. – Сер. Лит. и яз. – Т. 40. – № 4. – С. 325–332. 8. Тарасова Е.В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е.В. Тарасова. // Вісник Харків. нац. ун-ту, 2000. – № 471. – С. 273–279. 9. Тарасов Е.Ф. Речевое воздействие : методология и теория / Е.Ф. Тарасов. // Оптимизация речевого воздействия. – М. : Наука, 1990. – С. 5–18. 10. Goffman E. The neglected situation / E. Goffman // Language in social context : [Selected readings]. – Harmondsworth : Penguin, 1979. – P.61–66. 11. Sacks H. Lectures on conversation. 2 vols. / H. Sacks / Emanuel A. Schegloff. – Oxford : Basil Blackwell, 1992. – 343 p. 12. Status generalization : new theory and research / [Ed. by Webster M. Jr., Foschi M.]. – Stanford (Cal.) : Stanford Univ. Press, 1998. – 536 p.